

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Κωνστ. Δ. Καλοκύρη: *Ἡ γέννησις τοῦ Ληριστοῦ εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Ἀθῆναι, 1956.

Ὑπὸ τοῦ κ. Κωνστ. Δ. Καλοκύρη, Ἐπιμελητοῦ τῶν Βυζαντινῶν καὶ Μεσαιωνικῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης, ἐξεδόθη ἡ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἐργασία, ἀποτελοῦσα τὴν διδακτορικὴν διατριβὴν αὐτοῦ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν (Θεολογικὴ Σχολή). Ὁ κ. Καλοκύρης εἶναι γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων δημοσιευμάτων του σχετικῶν πρὸς τὴν χριστιανικὴν κυρίως ἀρχαιολογίαν τῆς Κρήτης. Εἰς τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα του Ρέθυμνον ἀφιέρωσε τὸν χρήσιμον διὰ τὴν ἐν αὐτῷ μεθοδικὴν συλλογὴν ἑλικῶν ἐκ τῶν ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων τόμον «Ἡ Ἀρχαία Ρίθυμνα» (Ἀθῆναι, 1950). Ἐξέδωσε συστηματικῶς ἓνα τῶν μᾶλλον ἐνδιαφερόντων τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Κρήτης, τὴν Παναγίαν τῆς Κριτσᾶς, μετὰ στερέωσιν καὶ καθαρισμόν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἰδίου, («Κρητικὰ Χρονικά», 1952), καί, ὁμοίως μετὰ καθαρισμόν, τὰς «Βυζαντινὰς τοιχογραφίας τῶν ναῶν τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου» (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Α' τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ Θ' Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης). Εἰς σύντομον, ἀλλὰ περιεκτικὴν ἐργασίαν (*La peinture murale byzantine de l'île de Crète*, «Κρητικὰ Χρονικά», 1954) προσεπλάθησεν ἐπιτυχῶς νὰ διακρίνη τὰς ἑξελικτικὰς φάσεις τῆς βυζαντινῆς τοιχογραφίας ἐν Κρήτῃ. Δι' ἄλλας ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας του βλ. «Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», 1952, διὰ δὲ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀνακάλυψιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς Βασιλικῆς τοῦ Πανόρμου, «Κρητικὰ Χρονικά», Β', 1948, σελ. 380 ἑξ. Ὁ κ. Καλοκύρης ἐδημοσίευσεν ἐπίσης ἀξιόλογον σειρὰν ἐπιγραφῶν καὶ χαραγμάτων ἐπὶ τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Κρήτης («Κρητικὰ Χρονικά», 1951).

Ἡ παροῦσα ἐργασία τοῦ κ. Καλοκύρη περιλαμβάνει προλεγόμενα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκτίθεται συντόμως ἡ μελετωμένη ὕλη καὶ ἡ μέθοδος ἐξέτασεως αὐτῆς, καὶ δικαιολογεῖται ὁ περιορισμὸς αὐτῆς εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ὁ περιορισμὸς οὗτος, οὐχὶ ἀπόλυτος ἄλλως, ἀφοῦ γίνονται αἱ ἀναγκαῖαι συγκρίσεις πρὸς μνημεῖα τοῦ εὐρύτερου κύκλου τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἀκτινοβολίας του, εἶναι πράγματι μεθοδικῶς νόμιμος. Ἀκολουθεῖ βιβλιογραφικὸς πίναξ τῶν πηγῶν καὶ βοθημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχεν ὑπ' ὄψει ὁ συγγραφεὺς, καὶ

ἔπεται ἡ κυρίως μελέτη κοσμουμένη καὶ μὲ δεκατρεῖς πίνακας ἐκ διαφορῶν ἀξιολόγων δειγμάτων τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου.

Ἡ ἐξεταζομένη, ὕλη ἐπὶ τῆς ὁποίας βασίζει τὰ πορίσματά του ὁ συγγραφεὺς, περιλαμβάνει χαρακτηριστικὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος, καλύπτοντα κυρίως τοὺς χρόνους ἀπὸ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐπὶ μακεδονικῆς δυναστείας (ΙΑ΄ αἰῶν) μέχρι τοῦ τέλους τοῦ ΙΖ΄ αἰῶνος, δηλαδὴ χρονικὸν διάστημα, κατὰ τὸ ὅποιον ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ παραμένει ὁπωσδήποτε ὁμοιογενῆς καὶ συνεχῆς. Ἐξετάζονται παραστάσεις τῆς Γεννήσεως εἰς μνημεῖα τῆς Στερεᾶς, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Καστορίας, τῆς Ρόδου, τῆς Κύπρου, τῆς Ἀρτίας, τῆς Κρήτης, τοῦ Μυστρᾶ, τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῶν Μετεώρων. Ὁ ΙΖ΄ αἰὼν ἀντιπροσωπεύεται ἐν τῇ μελέτῃ διὰ τῶν φορητῶν κυρίως εἰκόνων. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ τονισθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως χρησιμοποίησις τοῦ κρητικοῦ τοιχογραφικοῦ ὕλικου, καὶ συγκεκριμένως τῶν ναῶν Ἁγίου Ὁνουφρίου Γέννας Ἀμαρίου, Ἁγίου Ἰωάννου Καλογέρου, Κοιμήσεως Θρόνου Ἀμαρίου καὶ Παναγίας Σμιλέ, διὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα, καὶ τῆς Παναγίας Κριτσᾶς καὶ Κοιμήσεως εἰς Κάντανον διὰ τὸν ΙΕ΄. Κρητες ἄλλως εἶναι καὶ οἱ ἐξεταζόμενοι ζωγράφοι φορητῶν εἰκόνων.

Ἡ ἀνωτέρω ὕλη ἐξετάζεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως οὐχὶ χρονολογικῶς, ἀλλὰ τυπολογικῶς, εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ ἔργου, περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι εἰκονογραφικῶν τύπων τῆς Γεννήσεως. Μεθοδικῶς καταμερίζεται ὁ γενικὸς τύπος τῆς Γεννήσεως εἰς κεντρικὸν θέμα (Βρέφος καὶ Θεοτόκος) καὶ δευτερεύοντα ἐπεισόδια, καὶ πάλιν εἰς ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ κεντρικοῦ θέματος, ἐξεταζομένων χωριστὰ τοῦ Βρέφους, καὶ εἶτα τῆς Θεοτόκου, εἰς τὰς διαφορὰς στάσεις ὑπὸ τὰς ὁποίας παριστάνεται τίκτουσα, ἥτοι καθήμενη, ἀνακλιμένη, γονυπετῆς (κατὰ δυτικὴν ἐπίδρασιν καὶ μόνον ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ΄ αἰῶνος), καὶ τέλος (σπανίως) θηλάζουσα.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τῶν «δευτερευόντων ἐπεισοδίων», ἥτοι τῶν Ἀγγέλων (διαφόρων τὸν ἀριθμὸν καὶ τὴν διάταξιν ἀναλόγως τοῦ προτύπου καὶ τῆς ἐποχῆς), τῶν Ποιμένων (εἰκονιζομένων μετὰ τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα συνήθως δῖς, ἥτοι ἀγραυλούντων καὶ ἐν συνεχείᾳ παρὰ τὸ σπήλαιον), τῶν Τριῶν Μάγων (πεζῶν συνήθως εἰς τὰ παλαιότερα μνημεῖα, κυρίως δὲ ἀπὸ τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος ἐφίππων), τοῦ Λουτροῦ (εἰκονιζομένου καὶ διὰ τῆς προπαρασκευῆς αὐτοῦ), καὶ τέλος τοῦ Ἰωσήφ (εἰκονιζομένου ἐν εὐλαβεί μονώσει εἰς μίαν τῶν κάτω γωνιῶν τῆς παραστάσεως).

Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸν «ἀνεπτυγμένον κύκλον τῆς Γεννήσεως», δηλαδὴ τὰς ἀπαντώσας κυρίως ἀπὸ τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος σκηνὰς τῆς Προσκυνήσεως τῶν Μάγων (ἀποτελούσης κατ' οὐσίαν παραλ-

λαγὴν ἀνεπτυγμένην τοῦ μνημονευθέντος θέματος), τῆς Φυγῆς εἰς Αἴγυπτον (μὲ τὸ παιδίον ἐνίοτε ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ Ἰωσήφ, τῇ συνοδείᾳ τοῦ ἀδελφοθέου Ἰακώβου — κατὰ τὰ ἀπόκρυφα — καὶ μὲ παράστασιν τῆς Αἰγύπτου προσωποποιουμένης καὶ προβαλλούσης ἐκ κάστρου), καὶ τέλος τῆς Σφαγῆς τῶν Νηπίων, ἐκτελουμένης ὑπὸ στρατιωτῶν, ἀποστελλομένων πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ ἐπίσης εἰκονιζομένου Ἡρώδου. Ὁ συγγραφεὺς ἐξηγεῖ πῶς αἱ ἀναπτύξεις αὗται τοῦ γεγονότος τῆς Γεννήσεως, ἀποτελοῦσαι κατ' ἀρχὰς δευτερευούσας σκηνὰς αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πλαισίου, τείνουν νὰ ἀποχωρισθοῦν καὶ ἀποχωρίζονται τοῦ κυρίως θέματος, καθιστάμενα νέα, αὐτοτελῆ θέματα.

Ἐν κατακλείδι τοῦ τυπολογικοῦ τμήματος τῆς μελέτης ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸ θέμα τῆς «κεκλεισμένης πύλης» εἰκονιζομένης ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν προφήτην Ἰεζεκιήλ καὶ τὴν Θεοτόκον, ἔχουσαν ἐν μεταλλίῳ τὸν Ἰησοῦν. Εἰς τὸ θέμα τοῦτο διαβλέπει συμβολικὴν ἀπεικόνισιν οὐχὶ μόνον τοῦ ἀδιαφθόρου τῆς Θεοτόκου, ἀλλὰ αὐτοῦ τούτου τοῦ γεγονότος τῆς Γεννήσεως. Ὁ τύπος οὗτος ἐνδιαφέρει ἰδιαιτέρως τὴν Κρήτην, διότι εὐρίσκεται εἰς τὸν τοιχογραφικὸν διάκοσμον τῆς Παναγίας τῆς Κριτσᾶς, ἀκριβῶς δὲ ἡ διαδοχὴ τῶν σχετικῶν μὲ τὴν Γέννησιν θεμάτων εἰς τὸ νότιον κλίτος τοῦ ναοῦ, παρέχει εἰς τὸν συγγραφέα τὸ μᾶλλον ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεώς του, δεδομένου ὅτι ἡ Κεκλεισμένη Πύλη ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸ εἰς Βηθλεὲμ Ταξείδιον. Ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι ἄλλως σύμφωνος πρὸς τὴν γενικὴν τάσιν τοῦ συγγραφέως, ὅπως ὑπογραμμίσῃ τὸν συμβολικὸν χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Πᾶσα ἡ τυπολογικὴ μελέτη τῆς Γεννήσεως ἐπιχειρεῖται ἐν σχέσει καὶ πρὸς τοὺς εἰκονογραφημένους κώδικας καὶ κυρίως πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν, ἧτοι τὰ Εὐαγγέλια — συμπεριλαμβανομένων τῶν Ἀποκρύφων — τοὺς πατέρας, καὶ τὴν ὕμνογραφίαν. Τῆς γραμματείας ταύτης ἔχει ὁ συγγραφεὺς εὐρείαν γνῶσιν. Οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι ἐξετάζονται εἰς πλείστας παραλλαγὰς των, καὶ ἐπιχειρεῖται ἐξαντλητικὴ παρακολούθησις αὐτῶν ὡς καὶ ἀνάλυσις τῶν παραλλαγῶν τῶν καθ' ἕκαστον θεμάτων. Εἷς τινὰς περιπτώσεις ἡ παρακολούθησις αὕτη φθάνει μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἐξεταζομένων τῶν τύπων τῆς «Ἐρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς» γίνονται δὲ καὶ αἱ πρὸς τὰ ἄνω ἀναγκαῖαι συνδέσεις μετὰ τῆς παλαιοχριστιανικῆς τέχνης καὶ τῆς τῶν πρώτων βυζαντινῶν αἰώνων.

Μετὰ τὴν μελέτην τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου, ἧτις καὶ ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν προσφορὰν τοῦ συγγραφέως, ἀκολουθεῖ τὸ δεύτερον κεφάλαιον. Τοῦτο ἐπιγράφεται «Μορφή καὶ περιεχόμενον τῶν παραστάσεων τῆς Γεννήσεως», προβαίνει δὲ ἐν αὐτῷ ὁ συγγραφεὺς εἰς τεχνο-

τροπικήν καὶ τεχνικήν ἀνάλυσιν, ὡς καὶ εἰς αἰσθητικήν ἀξιολόγησιν τῶν παραστάσεων τῆς Γεννήσεως ἐν Ἑλλάδι. Ἐξετάζεται ἡ ἑλληνιστική παράδοσις καὶ ἡ ἀνατολική, καὶ τὸ νέον στοιχεῖον τὸ εἰσαγόμενον εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἐπὶ Παλαιολόγων, καὶ θίγεται τὸ ζήτημα τῆς «μακεδονικῆς» καὶ τῆς «κρητικῆς» Σχολῆς. Κεχωρισμένως μελετῶνται τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυμνά μέρη, τὰ ἐνδύματα, καὶ τὸ περιβάλλον τῆς παραστάσεως τῆς Γεννήσεως, ἤτοι ὁ χῶρος (συμβατικὸς καὶ ὄχι πραγματικὸς, μὲ «υπέρθουσιν» τῶν μορφῶν ἀντὶ δηλώσεως τοῦ βάρους), καὶ τὸ ἐπίσης συμβατικὸν καὶ ἐξ ἴσου κατανεμημένον φῶς. Το-νίζεται ἐν τέλει ὁ ἀντιπραγματικὸς χαρακτήρ τοῦ τύπου, καθορισθεῖς, κατὰ τὸν συγγραφέα, ἐκ τοῦ καθαρῶς θρησκευτικοῦ καὶ πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἡ ὁποία ὑπηρετεῖ τὴν λατρείαν, καὶ ἐπιδιώκει πρωτίστως νὰ ἐκφράσῃ τὸ δόγμα. Ἐν τέλει ὁ συγγραφεὺς συνιστᾷ τὴν μελέτην, τῆς καλλιτεχνικῆς βυζαντινῆς παραδόσεως ὡς αἴτημα διὰ τὸν ἐθνικὸν πολιτισμόν.

Ἡ πυκνὴ, περιεκτικὴ καὶ ἐπὶ γνώσεως τῶν ἑξεταζομένων βασιζομένη μελέτη τοῦ κ. Καλοκύρη, θὰ ἀποτελέσῃ πολύτιμον βοήθημα διὰ τὴν μελέτην τοῦ τύπου τῆς Γεννήσεως ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ καὶ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς γενικότερον.

Συγχαίροντες εὐχόμεθα νὰ συνεχίσῃ μετ' ἴσης ἐπιτυχίας τὴν μελέτην τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ τὴν προσπάθειαν διὰ τὴν διάσωσιν καὶ γνῶσιν τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κρήτης.

ΣΤΥΛ. ΑΛΕΞΙΟΥ

Christian Zervos, *L'art de la Crète néolithique et minoenne*, Éditions «Cahiers d'Art», 4°, σσ. 524, Paris 1956.

Μὲ καθολικὸν ἐνθουσιασμόν καὶ εἰλικρινῆ θαυμασμόν ἐχαιρέτισθη ὑπὸ τῶν καλλιτεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν κύκλων τοῦ κόσμου, τῶν ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν καὶ ἀντλούντων αἰσθητικὰ διδάγματα ἀπὸ τὴν μελέτην τῆς ἀρχαίας τέχνης, τὸ νέον μνημειῶδες ἔργον τοῦ Χριστ. Ζερβοῦ «Ἡ τέχνη τῆς νεολιθικῆς καὶ μινωικῆς Κρήτης». Μὲ τὴν ἔκδοσίν του ὁ ἐξαίρετος Ἕλληνας τεχνολόγος καὶ αἰσθητικὸς προωθεῖ κατὰ ἓνα ἐπὶ πλέον σταθμὸν τὸ πρόγραμμά του νὰ δώσῃ διὰ σειρᾶς ἐκδόσεών του ἐποπτεῖαν τῶν μεγάλων ἀρχαίων πολιτισμῶν, στηριζομένην εἰς λαμπρὰν εἰκονογράφησιν καὶ εἰς κείμενον ἐξαίρον ἰδιαιτέρως τὴν ἰδιάζουσαν αἰσθητικὴν ἀξίαν τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἐκάστου κύκλου καὶ τὰ κύρια χα-